

عوامل و شاخصه‌های مؤثر بر شکل‌گیری معماری و شهرسازی بافت تاریخی بندر بوشهر^۱

محمد امیر کاکیزاده^۲

ندا ناصری^۳

هژبر دباغ^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۰۳

چکیده

مسئله بوم به‌عنوان فصل مشترک فکری معماران گذشته، همواره مطرح بوده‌است. فصل مشترکی که دغدغه‌ها، اندیشه‌ها و راه‌کارهای معماران بومی، از دل آن برمی‌آید. رفتار متفاوتی که بوم در هر منطقه از خود نشان می‌دهد، دغدغه‌های متفاوتی را برای معمار مطرح می‌سازد؛ که سبب رسیدن به پاسخ‌ها و راه‌کارهای متفاوت معمارانه می‌گردد. در واقع، بوم به‌عنوان ویژگی مشترک در شکل‌گیری بافت‌های تاریخی، هم مساله‌ساز است و هم امکان‌ساز و حل‌کردن این دو ویژگی، به‌طور هم‌زمان، هنر معمار بومی بوده‌است. در اکثر شهرهای ایران، معماری بومی به‌کار گرفته شده‌است و به‌گونه‌ای متنوع، در شکل‌گیری بافت شهری و معماری، تاثیرگذار بوده‌است؛ اما نکته قابل‌توجه و حایز اهمیت در این‌جا تمایزی است که در شهرسازی بافت تاریخی بوشهر، نسبت به سایر شهرهای تاریخی به‌چشم می‌خورد و آن‌هم نحوه استخوان‌بندی و شکل‌گیری ساختار کلی شهر است. براین‌اساس، نگارندگان در پی پاسخ به این پرسش که چه عواملی در شکل‌گیری این بافت تاریخی متفاوت، مؤثر بوده‌است؟ تحقیقی توصیفی-تحلیلی را صورت دادند و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی و هم‌چنین، با بهره‌گیری از تصاویر و نقشه‌های مستند تاریخی، این تحقیق را انجام داده‌اند. درنهایت، نتایج تحقیق، نشان داد که مجموعه‌ای از عوامل محیطی و جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی، سیاسی و منطقه‌ای، اقتصادی و زیبایی‌شناختی، سبب شکل‌گیری بافت متفاوت تاریخی بندر بوشهر، نسبت به سایر شهرهای ایران گردیده‌است.

واژگان کلیدی: بافت تاریخی بوشهر، اقلیم، بوم‌گرایی، معماری و شهرسازی

۲. مربی گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. m.amir.kakizadeh@pgu.ac.ir

۳. کارشناسی‌ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور، دزفول، ایران. nedanaseri90@yahoo.com

۴. مربی گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران، نویسنده مسئول. hozhabr.dabagh@pgu.ac.ir

مقدمه

امروزه برنامه‌ریزی و طراحی شهرها، به‌استناد علوم طراحی شهری و شهرسازی و هم‌چنین، به‌کمک اعداد و ارقامی که آن‌ها را سرانه می‌نامیم، صورت می‌گیرد و در بسیاری از موارد، ساختار شهری بدون در نظر گرفتن نوع شهر - بندری، صنعتی، مبتنی بر کشاورزی، مهاجرپذیر و... شکل می‌گیرد. در این‌گونه شهرها، تمام الگوهای توسعه، شبکه‌های معابر و دسترسی‌ها، حوزه‌ها و... از پیش تعیین شده‌اند و به‌نوعی، جبرگرایانه به شهروندان، حکم می‌شوند. این نقد به معنای ردّ کامل اصول شهرسازی امروز نیست؛ طبیعی است که شهر امروزی، باید برنامه‌ریزی و نظارت گردد و توسعه و شکل‌گیری آن به‌صورت خودبه‌خودی امری غیرمنطقی است و منجر به هرج و مرج می‌شود؛ اما این پرسش به‌جاست که شهرهای تاریخی - که اکثراً، فاقد نقشه و برنامه‌ریزی قبلی بوده و به‌صورتی ارگانیک و درهم‌تنیده شکل می‌گرفته‌اند - چگونه به حدّ اعلاّی کیفیت زیست ساکنان‌شان، می‌رسیدند. در شهرهای تاریخی، بیش از این‌که این قوانین و الگوها، شهر را مدیریت کنند، مردم، شهر را مدیریت می‌کرده‌اند. در شهرهای تاریخی، شهر موجودی زنده است که در بستر زمان، رشد کرده و استخوان‌بندی خود را به‌دست می‌آورد. مسلّم است که اقلیم، طبیعت و جغرافیای منطقه به شکل و گسترش شهر، خط می‌دهد؛ ولی این تنها بخش کوچکی از عوامل تاثیرگذار بر معماری شهرهای تاریخی است. در شهر تاریخی، مهم‌تر از شهر، شهروند آن است. عامل اصلی شکل‌گیری شهر سنتی، شهروند آن و نحوه زیست و معیشت او است و سایر عوامل، هم‌چون اقلیم، در خدمت این عامل هستند (کاکای‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۵).

معماری، نه البته ساختمان‌سازی، حرکتی تاریخی و پویا دارد. قطع و یقین بدانیم معماری در هر اقلیم و شرایطی، اگر سترون نشود و یا به مسلخ برده نشود، حتماً، در جریان زندگی و حیاتش مدام نو می‌شود و خود را با زندگی و نیازهای فرارو، تطبیق می‌دهد. تقریباً، در غالب کشورهایی که امروزه برای ما تئوری صادر می‌کنند، این اتفاق ساده افتاده‌است. معماری حرکت داشته، در طول زمان شکفته‌شده، پوست عوض کرده و زنده مانده‌است (مرباغی، ۱۳۹۲ الف: ۱۶). این به‌معنی ظرفیت بسیار بالای معماری در تطبیق خود با نیازهای دوران مختلف است. نیازهای انسان بر حسب زمان و مکان متغیر است و معماری می‌تواند و باید با

این نیازها تطبیق داده‌شود.

شهر بوشهر که در جنوب‌غربی ایران و در جوار دریای خلیج فارس واقع شده، دارای بافتی تاریخی است. این شهر بندری که حالت شبه‌جزیره‌ای دارد، از سه‌طرف به خلیج فارس و از یک‌طرف به خشکی متصل است. هسته اولیه بافت قدیم بوشهر در دماغه شمالی این شهر واقع شده و متشکل از چهار محله قدیمی بهبهانی، شنیدی، دهدشتی و کوتی است. عوامل متعددی بر شکل‌گیری خانه‌های بافت قدیم بوشهر تاثیر گذاشته‌اند؛ از جمله آن‌ها می‌توان به عوامل اقلیمی و محیطی، فرهنگی، اقتصادی، امنیتی و... اشاره کرد. بافت قدیم بوشهر، ساختار معماری ارزشمندی از دوره افشاریه در سواحل خلیج فارس است. این بافت به‌دلیل ساختار شهری و معماری متفاوتش در دوره قاجار، از جمله معدود بافت‌های تاریخی کشورمان با ویژگی‌های منحصر به‌فرد است. از نظر معماری، ساختمان‌های سفیدرنگ دوطبقه در بوشهر، با شیشه‌های رنگی، متناسب با جهت وزش باد که به‌ویژه در فصول گرم، هدایت باد و تلطیف هوا را میسر می‌ساخته، نمونه‌ای بی‌نظیر از هوشمندی و ابتکار ایرانی در معماری جنوب ایران است. شکل عمومی بناها ساده و به سبک معماری «بیت میلانی» است. معماری بافت قدیم، براساس اقلیم منطقه، شکل زمین، فرهنگ مردم آن، مسایل امنیتی و... شکل گرفته‌است. بافت قدیم از نوع کاملاً، متراکم است. اولین چیزی که در این بافت به چشم می‌خورد کوچه‌های باریک و مرتفع است؛ که به‌وسیله ساختمان‌های مرتفع دو تا چهار طبقه، شکل گرفته‌اند. بناها در این منطقه بیش‌تر رشد ارتفاعی داشته‌اند و سطح اشغال آن‌ها نسبت به ارتفاعشان کم‌تر است (دباغ، ۱۳۹۲: ۳۳).

پیشینه تحقیق

از آن‌جاکه بافت تاریخی بندر بوشهر دارای ویژگی‌های منحصر به‌فرد و متمایزکننده‌ای است، در سال‌های اخیر، پژوهش‌هایی چند، پیرامون آن صورت گرفته‌است. تحقیقات صورت‌گرفته در این زمینه در ادامه آورده شده‌اند؛ که نتایج آن‌ها محدود به عوامل اقلیمی و فرهنگی می‌گردند. در پژوهش «خلاقیات‌های طراحی اقلیمی متناسب با جریان باد در بافت قدیم بوشهر» نوشته رنجبر و همکاران (۱۳۸۹)، خلاقیات‌های طراحی اقلیمی متناسب با جریان باد در بافت قدیم بوشهر، مورد بررسی قرار گرفته‌است. در مقاله «بررسی عناصر شکل‌دهنده و دلایل وجودی آن‌ها در خانه‌های بافت

با ابزار «گردآوری داده»؛ مطالعات کتابخانه‌ای و دسترسی به کتاب‌های فارسی و لاتین و منابع اینترنتی، برقراری مکاتبه با نهادها و موسسات مطالعاتی در حوزه دسترسی به اسناد و نقشه‌های تاریخی بندر بوشهر؛ (ب) مطالعات میدانی با بهره‌گیری از مشاهده مستقیم با ابزار «گردآوری داده»؛ مشاهده و مطالعات شهودی آثار و بقایای بافت و بناهای تاریخی، حضور محققین در فضاهای مورد مطالعه جهت کنترل اطلاعات گردآوری شده و استفاده از کارت‌های مشاهده‌ای.

بافت تاریخی بندر بوشهر و عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری آن

در شهرهای تاریخی، عوامل مختلفی بر شکل و سیمای شهر و نحوه الگوی توسعه آن، در یک کلام شهرسازی، تاثیرگذار بوده‌است. این عوامل همگی دست‌به‌دست هم داده‌اند، تا شهری انسانی^۱ را پدیدآورند (کاکای زاده، ۱۳۹۳: ۹۶). در این پژوهش، این عوامل به پنج شاخصه اصلی تقسیم‌بندی شده‌اند؛ که هر یک به‌طریقی و با بهره‌گیری راه‌کارهای متفاوتی، بر سیمای شهری و شکل‌گیری ساختار آن، تاثیر داشته‌اند. این عوامل در هر بوم و منطقه، مختص همان‌جا است و خاستگاه همه آن‌ها نیز همان بوم است. نمودار زیر، عوامل بومی تاثیرگذار بر شکل‌گیری بافت تاریخی بوشهر را نشان می‌دهد و در ادامه، بدین موضوع پرداخته شده‌است که هر کدام از این عوامل چگونه بر معماری و ساختار شهری بافت تاریخی بوشهر تاثیر گذاشته‌اند؟

نمودار عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری بافت تاریخی بوشهر (کاکای زاده، ۱۳۹۳: ۹۶).

۱) **عوامل محیطی و جغرافیایی:** عوامل طبیعی از مهم‌ترین عواملی است که در شکل‌گیری هر شهر تاثیرگذار است. مجموعه‌ای از عوامل طبیعی سبب شکل‌گیری ساختار و بافت شهری و همچنین، معماری آن می‌گردند. در شهر بوشهر، عوامل طبیعی را -که بر ساختار شهری و معماری

تاریخی بوشهر» نوشته هدایت و طبائیان (۱۳۹۱)، به عوامل اقلیمی و فرهنگی تاثیرگذار در ساختار بافت تاریخی بوشهر اشاره گردیده‌است. تحقیقات چاپ‌شده در مجلات فارسی و لاتین نیز، پیرامون مسایل اقلیمی مؤثر بر شکل‌گیری بافت تاریخی بوشهر، انجام شده‌است. به عنوان نمونه متاله، ذوالفقاری و پارسا (۲۰۱۷)، در مقاله «بررسی راهکارهای اقلیمی در معماری بومی بوشهر» به بررسی راهکارهای معماری و شهرسازی بوشهر در پاسخ به اقلیم منطقه پرداخته‌اند. در مقاله «مقایسه تحلیلی اقلیم و ریخت‌شناسی بین الگوهای سنتی و یافته‌های جدید، نمونه موردی بافت سنتی بوشهر» نوشته اصغری و وفایی (۲۰۱۵)، بافت تاریخی بوشهر در پاسخ به مسایل اقلیمی، مورد بررسی قرار گرفته است. صداقت و اکبرزاده (۲۰۱۶)، در مقاله «اصول و الگوهای طراحی اقلیمی معماری بوشهر»، به بررسی عناصر اقلیمی در معماری بوشهر پرداخته‌اند. پیرامون عوامل فرهنگی و معیشتی نیز، تحقیقات محدودی صورت گرفته است. در مقاله «بازشناسی تاثیر شغل و سطح اجتماعی مالکان مسلمان خانه‌های فجری بوشهر در شکل‌گیری سلسله‌مراتب محرمیت فضای ورودی» نوشته ناصری و همکاران (۱۳۹۵)، تاثیر شغل و سطح اجتماعی مالکان ساختمان‌های تاریخی بوشهر در شکل‌گیری سلسله‌مراتب و سطح محرمیت آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌است. در مقاله «نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر)» نوشته ورمقانی و سلطان‌زاده (۱۳۹۷)، نقش جنسیت و فرهنگ در شکل‌گیری خانه‌های بوشهر با گیلان مقایسه گردیده‌است. علی‌رغم تحقیقات صورت‌گرفته در این زمینه‌ها، با توجه به این‌که این بافت تاریخی از ارزشمندترین و نادرترین نمونه‌های معماری و شهرسازی در ایران است، تاکنون بررسی جامعی پیرامون عناصر و عوامل شکل‌دهنده این بافت تاریخی انجام نشده‌است؛ و آن‌چنان‌که شایسته است، به بررسی آن پرداخته نشده‌است؛ بنابراین، این نوشتار باهدف بررسی عواملی مؤثر در شکل‌گیری این بافت تاریخی متفاوت، در جهت یافتن مواردی نوین در این زمینه صورت‌گرفته‌است.

روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی صورت‌گرفته‌است و مبتنی بر دو بخش است: الف) مطالعات کتابخانه‌ای با استفاده از روش تحلیل محتوا

تأثیرگذار بوده‌اند- می‌توان به دودسته محیطی و جغرافیایی تقسیم‌بندی نمود. هر یک از این عوامل مجموعه‌ای از شاخص‌ها را دربردارند؛ که در بخش مربوط به خود، توضیح داده شده‌اند.

الف) محیطی: بافت قدیم شهر بوشهر، عناصر شهرهای شرقی - اسلامی را در خود دارد؛ ولی بعضی از ویژگی‌های آن، جدا از این نوع شهرها است؛ که به مسایل اقلیمی و زیست‌محیطی بوشهر بازمی‌گردد(جمالی، ۱۳۷۹: ۱۶). شکل کلی شهر بوشهر، توسط طبیعت دیکته شده‌است؛ بدین ترتیب، این بندر در سه جهت مشخص گردیده؛ جهت غربی با دیدی مطلوب از دریا به صورت نوار گردشگری عمل می‌کند(همان، ۱۳۸۱: ۸۴). شهر بوشهر، شبه‌جزیره مثلث مانند محصور در آب است که این موقعیت شرایط اقلیمی ویژه‌ای را موجب گشته و بر شکل‌گیری بافت تاریخی شهر که در رأس این مثلث قرار دارد، تأثیر گذاشته‌است(همان، ۱۳۷۹: ۱۶). نیاز به دسترسی به ساحل و محدود شدن به دریا و حالت شبه‌جزیره‌ای بوشهر، سبب ایجاد بافت متراکم با مسیرهای باریک گردید. بافت متراکم ناشی از کاهش عرض معابر و افزایش ارتفاع ساختمان‌ها است (Sedaqat & Akbarzadeh, 2016: 67). در بوشهر، به دلیل قرار گرفتن در کنار دریا، سطح آب‌های زیرزمینی و رطوبت بالا، زیرزمین دیده نمی‌شود و در طبقه هم‌کف، فضاهایی مانند آشپزخانه و انبار - که نقش خدماتی دارند- قرار می‌گیرد؛ درحالی‌که طبقه‌های اول و دوم بیش‌تر نقش مسکونی دارند(علی‌الحسابی، حسینی و نسبی، ۱۳۹۱: ۷۲). عوامل چندی از جمله نزدیکی یا دوری نسبت به دریا، ارتفاع از سطح دریا، سطح آب‌های زیرزمینی، در ارزش و قیمت زمین در بوشهر موثر افتاده‌است. به‌عنوان مثال، در گزینش و انتخاب قطاع طبقه پردرآمد شهر، پایین بودن سطح آب‌های زیرزمینی موثر بوده‌است؛ بالعکس نقاطی از شهر که سطح آب‌های زیرزمینی بالاست، زمین به اشغال افراد کم‌درآمد جامعه درآمدی است. در محلات سنتی ساحلی یا قطب‌های صیادی محلی - که در دو سمت شرق و غرب شهر، قرار دارد- با بافتی درهم‌تنیده روبه‌رو هستیم که اغلب ساکنان آن، ماهی‌گیران و سایر مشاغل مرتبط با دریا هستند(جمالی، ۱۳۸۱:

۸۶-۸۹). محلات بوشهر از قدیم به صورت پراکنده و غیرمنسجم شکل گرفته‌اند؛ زیرا منشای پیدایش، از جهات و علل مختلفی نبوده و به‌عبارت‌دیگر، شهر از بزرگ شدن یک هسته مرکزی به‌شکل عمومی یا شعاعی، به‌وجود نیامده‌است؛ بلکه، حاصل به‌هم‌پیوستن مجموعه‌های مسکونی ماهی‌گیران و نقاط روستایی خارج از هسته اصلی شهر به یک‌دیگر بوده‌است. قدیمی‌ترین محلات بوشهر چهار محله شنیدی، دهدشتی، بهبهانی و شیخ سعدون(کوتی) بودند،^۲ که در درون حصار و برج و باروی شهر قرار داشتند؛ و اولین محلات شهر - که بیرون از حصار تشکیل‌شد- جبری و صلح‌آباد بودند. این مجموعه - که بعداً احداث شد- به‌صورت مجزا و بدون ارتباطات کلیت شهری شکل‌گرفت(همان: ۸۴-۸۵).

ب) جغرافیایی: پدیده‌های مختلف آب و هوایی در مناطق شمالی خلیج فارس - که با ویژگی‌هایی هم‌چون بالابودن درجه گرما در تمام فصول سال و بالابودن درجه شرجی هوا، همراه است- عاملی مهم و تأثیرگذار بر شکل‌گیری معماری بندر بوشهر است. به‌طورکلی در بوشهر، عناصر معماری و ساختار شهری، متناسب با شرایط اقلیمی و در هماهنگی با محیط و طبیعت ساخته شده و از شرایط زیست‌محیطی مناسبی، برخوردار است. میزان دما و رطوبت زیاد منطقه، به‌ویژه در تابستان، از عوامل مهم، جهت ایجاد سرمایش در بافت تاریخی و هم‌چنین، ترکیب واحدهای مسکونی و کوچه‌های تنگ و باریک، شده است. در بافت تاریخی بوشهر، پیش‌بینی راه‌حل‌هایی برای طراحی اقلیمی، در سلسله‌مراتب از شهرسازی تا معماری دیده می‌شود. ساختار فضایی بافت بوشهر، متأثر از شرایط آب و هوایی است؛ این درحالی است که شرایط اجتماعی و امنیتی در این منطقه را نمی‌توان نادیده گرفت؛ بنابراین می‌توان گفت که دو عامل سایه و باد، از شاخص‌های مهم و سرنوشت‌ساز در شکل‌گیری بافت تاریخی بوشهر هستند(رنجبر، ۱۳۸۶: ۵؛ Alimohammadi & Safdari, 2016: 1892). مهم‌ترین عوامل جغرافیایی تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی در بوشهر را می‌توان به‌صورت زیر شرح داد.

(۱) دما و تابش: سواحل استان بوشهر، به واسطه کمی ارتفاع از سطح دریا و نزدیکی به خط استوا، دارای آب و هوای بسیار گرم و بحری است. این مناطق در سال، دو فصل بیشتر ندارند. یکی زمستان نسبتاً خنک، شامل ماه‌های آذر، دی و بهمن و دیگری تابستان بسیار گرم، شامل بقیه ماه‌های سال است. بر همین اساس، اکثر راه‌کارهای معماری به‌کارگرفته شده در این شهر، جهت ایجاد سرمایش بوده‌است. از طرفی، برای کاهش دما، باید از تابش مستقیم آفتاب بر روی بناها، جلوگیری می‌شد؛ بنابراین، استفاده از راه‌کارهای مختلف جهت ایجاد سایه، بسیار رایج بوده‌است. بافت متراکم با خیابان‌های نامنظم و باریک و بافت جمع و جور با دیوارهای بلند، بیش‌ترین میزان سایه را ایجاد می‌نماید (Alimohammadi & Safdari, 2016: 1893; Consulting Engineers of City and Planning, 2003: 168). بافت شهری متراکم با حیاط مرکزی، باریک بودن معابر، افزایش ارتفاع بناها و... جهت ایجاد افزایش فضای سایه‌دار در بافت تاریخی، می‌شده‌است. به دلیل ارتفاع زیاد بنا، حیاط مرکزی در بیش‌تر مواقع بیش‌ترین میزان سایه را دارد. در طبقات نیز فضاهای نیمه‌بازی (طارمه، شناشیر) وجود دارد؛ که با سایه پوشش داده شده است و تقریباً، نقش همین حیاط را در ارتفاع بنا دارند.

(۲) رطوبت: رطوبت نسبی هوا در بوشهر، بسیار بالاست؛ که در ماه‌های خرداد، شهریور، آذر و دی به صد درصد می‌رسد. در ماه‌های اردیبهشت تا مهر، رطوبت هوا به حد اشباع می‌رسد. این وضعیت که هوای دم‌کرده و کم‌حرکی را به وجود می‌آورد؛ در اصطلاح محلی، به شرحی معروف است. آب‌وهوای گرم و مرطوب، فرساینده‌ترین نوع آب‌وهوا برای بناها و ساختمان‌ها است و مقابله با آن بسیار مشکل است. بناهای سنتی و بافت قدیم بوشهر - که اکنون تقریباً، به صورت متروکه درآمده‌است - به دوره‌های افشار، زندیه و سالم‌ترین آن‌ها به دوره قاجار بازمی‌گردد؛ که تقریباً از ۵۰ سال گذشته، کم‌کم رو به ویرانی نهاده‌است. در بناهای قدیمی بوشهر، برای فرار از رطوبت هوا و قابل تحمل نمودن محل زندگی برای زیست، ساختمان‌ها به صورت دو یا سه طبقه ساخته شده‌اند. در این

بناها از طبقه هم‌کف، به عنوان انبار و فضاهای فرعی استفاده شده؛ با این کار در واقع، یک واسطه بین زمین و محل زندگی ایجاد شده‌است. این واسطه مانع نفوذ رطوبت بالارونده از سطح زمین به داخل ساختمان می‌شود (دباغ، ۱۳۹۲: ۲۱).

(۳) باد: استفاده از باد در شکل‌گیری بافت شهری بوشهر بسیار موثر بوده‌است؛ به نحوی که ساختار کلی شهر و هم‌چنین بناها، به گونه‌ای است که حداکثر بهره‌گیری از باد را داشته باشند. خانه‌ها در این منطقه در ارتفاع، گسترش یافته‌اند. یکی از علل اصلی آن، مساله اقلیم است؛ تا بتوان باد را به راحتی، به درون بنا هدایت کرد و رطوبت حاصل از دریا را کاهش داد. همین امر سبب شده‌است تا بخش زندگی در طبقات بالا شکل گیرد و طبقه هم‌کف نقش خدماتی داشته‌باشد. دو عامل مهم اقلیمی، یعنی رطوبت و تابش، سبب شده‌اند که برای هم‌سازی معماری بوشهر با آن‌ها، بناها به سمت ایجاد سایه و کوران سوق پیدا کنند و به همین دلیل، برای رسیدن به آسایش از عناصر متفاوتی در معماری خود، کمک بگیرند. «هرچند جهت‌گیری بلوک‌های ساختمانی در مقابل تابش آفتاب، جهت جذب کم‌ترین میزان تابش، از عوامل اساسی بوده است و عمده ساختمان‌ها در بوشهر کشیدگی شرقی - غربی دارند، اما این موقعیت مکان‌یابی و جهت‌های چندگانه باد، سبب شکل‌گیری بلوک‌ها در جهات مختلف شده است» (رنجبر، پورجعفر و خلیجی، ۱۳۸۹: ۲۵-۲۶). اتاق‌ها به وسیله طارمه و شناشیر به هم ارتباط پیدا می‌کنند. این‌ها، دو عنصر بسیار مهم اقلیمی هستند؛ که بسیار نقش اساسی دارند. نقش تهویه، ایجاد کوران، سایه‌اندازی، ایجاد حریمیت دید از بیرون به داخل و هم‌چنین، ایجاد منظر و دید به حیاط مرکزی و یا به بیرون بنا را ایفا می‌کنند. «به دلیل تراکم بالا و کوچه‌های باریک، جابه‌جایی هوا با مشکل انجام می‌شود، بنابراین، طارمه و شناشیر به فضای داخلی متصل می‌شود و حیاط مرکزی به عنوان دودکش عمل می‌کند» (علی‌الحسابی، حسینی و نسبی، ۱۳۹۱: ۷۲). بام نیز یکی از فضاهای مهم معماری خانه‌های بوشهری است؛ که محل خواب، دور هم‌نشینی‌های شبانه و... بوده‌است.

جدول ۱. تأثیر عوامل محیطی و جغرافیایی بر شکل‌گیری بافت تاریخی شهری و معماری بندر بوشهر (نگارندگان).

عوامل فرهنگی و اجتماعی: در شکل‌گیری

خانه‌های سنتی ایران، عوامل و عناصر بسیاری نقش داشته‌اند. یکی از عوامل تعیین‌کننده، فرهنگ بوده است. به اعتقاد راپاپورت، فرهنگ شامل اعتقادات مذهبی، ساختار اجتماعی قبيله، خانواده، روش زندگی و شیوه ارتباطات اجتماعی افراد، نقش موثری در مسکن و سازمان تقسیمات آن داشته‌است (مومنی و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۲؛ ولی‌زاده اوغانی، ۱۳۹۳: ۵۰). منطقه‌ای که امروز به‌عنوان بافت تاریخی، بخشی از مساحت شهر بوشهر را تشکیل می‌دهد، در گذشته‌ای نه‌چندان دور، خود شهری بود که عوامل بسیار گوناگون و متنوعی در شکل‌گیری آن اثرگذار بوده‌است (رسایی‌کشوک، ۱۳۸۴: ۲۷). بافت قدیم موجود در بوشهر متعلق به ۳۰۰ سال پیش تاکنون است؛ که به‌دستور نادرشاه افشار در سال ۱۱۱۳ ه.ق. بنیان‌گذاری شد (همان: ۱۲)؛ شهر دارای برج و بارو بوده؛ که بسیار ضعیف ساخته شده و در حال حاضر، به‌طور کامل از بین رفته است (همان: ۱۷). فرم و حجم معماری بوشهر صیغه‌ای فرهنگی دارد؛ که برگرفته از نوع معیشت و زندگی در دو سده پیشین است. زندگی در بوشهر آن زمان، نیازمند تعامل و تکثر بود و معماری هم باید این فرهنگ را بازتاب می‌داد. مشخصاً، فرهنگ و بافت اجتماعی غالب جامعه است که معماری چهارمحلّه بوشهر را به‌وجود آورده است (مرباغی، ۱۳۹۲: ۱۴). نکته‌ای که در مورد حجم در معماری بوشهر بسیار قابل‌تأمل است، یک‌نواختی و هم‌گونی حجم تمام ساختمان‌ها با یک‌دیگر است. در این شهر نمی‌توان تفاوتی در حجم عمارت‌های مسکونی با اداری و حکومتی و مذهبی قایل شد؛ همه عمارت‌ها از حیث ماهیت حجمی از یک جنس هستند و این، بدون شک برخاسته از وجه فرهنگی جامعه است. در ساختار شهری بوشهر، میدان‌ها و میدانچه‌هایی وجود دارد؛ که علاوه بر دارا بودن کارکرد اقلیمی، نقش فرهنگی و اجتماعی داشته‌اند؛ بدین‌ترتیب که این فضاها در هر محلّه، جهت تجمع افراد محل، گفتگوها و معاشرت‌های روزانه، انجام مراسمات و تجمعات (عزاداری‌ها)، شکل می‌گرفتند. بناها به‌صورت مترکم و نزدیک به هم

عامل	ویژگی	هدف	راه‌کار معماری و شهرسازی	تصویر	ماخذ
محیطی	موقعیت استقرار دریا	استفاده از منظره دریا	جهت‌گیری پنجره‌ها روبه‌دریا شکل‌گیری بناهای مهم در اطراف دریا		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیاء، ۱۳۵۴: ج ۳۳)
	مصالح بومی	مخصوصاً دریا	شکل‌گیری چهار محلّه به‌صورت غیرمنسجم و پراکنده		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیاء، ۱۳۵۴: ج ۳۳)
جغرافیایی	رطوبت بالای زمین	استفاده از مصالح بومی و در دسترس	کوپچه‌های باریک برای دسترسی به دریا		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیاء، ۱۳۵۴: ج ۳۶)
	دمای زیاد و تابش شدید خورشید	جلوگیری از نفوذ آب به داخل بنا	استفاده از مصالح ساختمانی متناسب با اقلیم (سنگ‌های متخلخل دریایی و ملات)		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	قرار دادن بخش‌هایی از خانه در سایه	افزایش ارتفاع بنا، وجود فضاهای اصلی پشت فضاهایی مانند طارمه و شناسیر		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیاء، ۱۳۵۴: ج ۱۰)
	بافت	جلوگیری از تابش مستقیم آفتاب	استفاده از رنگ‌های روشن و نزدیک به سفید در سطوح نما جهت عدم جذب گرمای خورشید		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	ایجاد کوران هوا و تهویه همرفتی	پنجره‌های باریک و بلند استفاده از طارمه و شناسیر		(نگارندگان)
	بافت	استفاده از پداهای منظم و خنک فصلی	حیاط مرکزی		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	ایجاد کوران هوا و تهویه همرفتی	پیش‌آمدگی طبقات دوم برای ایجاد سایه بر روی بنا		(نگارندگان)
	بافت	استفاده از پداهای منظم و خنک فصلی	قرارگیری بازوها در چند جبهه مختلف بنا		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	ایجاد کوران هوا و تهویه همرفتی	بن‌بست نبودن معابر و کوچه‌ها، ایجاد میدان و میدانچه‌ها		(نگارندگان)
	بافت	استفاده از پداهای منظم و خنک فصلی	ارتفاع زیاد ساختمان‌ها		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	ایجاد کوران هوا و تهویه همرفتی	پنجره‌های باریک و بلند استفاده از طارمه و شناسیر		(نگارندگان)
	بافت	استفاده از پداهای منظم و خنک فصلی	حیاط مرکزی		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	ایجاد کوران هوا و تهویه همرفتی	پیش‌آمدگی طبقات دوم برای ایجاد سایه بر روی بنا		(نگارندگان)
	بافت	استفاده از پداهای منظم و خنک فصلی	قرارگیری بازوها در چند جبهه مختلف بنا		(نگارندگان)
جغرافیایی	رطوبت	ایجاد کوران هوا و تهویه همرفتی	بن‌بست نبودن معابر و کوچه‌ها، ایجاد میدان و میدانچه‌ها		(نگارندگان)
	بافت	استفاده از پداهای منظم و خنک فصلی	ارتفاع زیاد ساختمان‌ها		(نگارندگان)

ساخته می‌شدند و جداره بناها در طبقات به هم نزدیک‌تر هم می‌شدند. «گاه، این نزدیکی دوجداره با شناسیر یا طارمه‌ای هم همراه می‌شود. گویی مردم قرارگذاشته‌اند در تراز بالای کوچه باهم اختلاط‌کنند و درددل گویند» (هنرور، ۱۳۹۲: ۱۵۴).

جدول ۲. تاثیر عوامل فرهنگی و اجتماعی بر شکل‌گیری بافت تاریخی شهری و معماری بندر بوشهر (نگارندگان).

عامل	هدف	راه‌کار معماری و شهرسازی	تصویر	ماخذ
ارتباطات و زندگی اجتماعی	زندگی همسایگی	نزدیک ساختن جداره ساختمان‌های مختلف در ارتفاع به هم و ارتباط از طریق پنجره واحدهای همسایگی ایجاد بافت شهری محله‌ای و تشکیل چهار محله کوتی، بهیپه‌ای، شنبدی و دهدشتی		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ ب: ۱۰)
	شب‌نشینی	ایجاد میدان‌ها و میدانچه‌ها استفاده از ایوان‌ها و پشت‌بام‌ها		
اعتقادات مذهبی و فرهنگی	کنترل دید مزاحم	وجود شناسیر و بستن دید جلوی پنجره‌ها از طریق پوشش چوبی مشبک وجود سلسله‌مراتب دسترسی به فضاهای خصوصی		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۱۰)
	مراسم‌های خاص	ایجاد بافت شهری، به گونه‌ای که بن‌بستی وجود ندارد. استفاده از اتاق‌های بزرگ در خانه‌ها و قرارگیری اتاق‌ها در کنار هم که ارتباط بین آن‌ها از طریق بازکردن درهای بین آن‌ها در مراسمات صورت می‌پذیرفته‌است.		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ ب: ۱۸)
اعتقادات مذهبی و فرهنگی		ایجاد مساجد به گونه‌ای متفاوت (نمای ساده، ارتباط با بیرون، نقش مهم حیاط مرکزی)		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ ج: ۳۵)

خانه به‌سر می‌برند.^۵ شرایط مکانی - جغرافیایی در بوشهر، موجب شده‌است که بخش عمده تامین معیشت در اختیار مردان قرارگیرد و زنان بنا بر نقش‌های جنسیتی - که جامعه به آنان محول نموده- در محدوده کار خانگی قرارگیرند. تاثیر این تفاوت جنسیتی در کالبد مسکن، ایجاد قلمروهای جنسیتی، سلسله مراتب فضایی و حریم‌های جنسیتی، تعریف شده‌است (ورمقانی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۶). در بندر بوشهر، درون‌گرایی^۶ را می‌توان در شکل‌گیری زندگی حول میان‌سرا به‌وضوح مشاهده نمود؛ اما نکته حایز اهمیت این است که معمار بوشهری در کنار رعایت سلسله‌مراتب درون‌گرایی، به‌جای پرداختن صرف به این مفهوم، به تلفیق هنرمندانه‌ای از درون‌گرایی و برون‌گرایی رسیده و مفهوم زندگی را در بُعد دیگری نیز جست‌وجو کرده‌است. در واقع، بافت قدیم بوشهر را می‌توان حلقه‌ای واسط بین این دو گونه‌ی معماری دانست. در بدنه‌های شهری، با اندکی پرسه در کوچه‌های باریک و بلند بافت بوشهر، عناصر برجسته بافت، نظیر شناسیرها، ایوان‌ها، سایه‌بان‌های کرکره‌ای، بازشوها، هلالی‌ها، معجزها و رف‌های رنگی و... افسون‌گرایانه خودنمایی می‌کنند و همه و همه بر نگاه برون‌گرایانه شهروند بوشهری تاکید می‌ورزند. طراحی بدنه‌های شهری، که در دیگر نقاط ایران به‌ندرت مشاهده می‌شود، در بافت بوشهر به زیباترین و کاربردی‌ترین شکل خود در معماری هم‌ساز با اقلیم، فرهنگ و مذهب نمایان شده‌است (جعبی، ۱۳۸۷؛ هدایت و طبائیان، ۱۳۹۱: ۳۹). از ویژگی‌های معماری سنتی بوشهر این است که پس از بازشدن در و دروازه ورودی خانه، دیواری برای جلوگیری از دید مستقیم و جداکردن اندرونی با بیرونی ساخته می‌شده‌است؛ یا پرده‌ای ضخیم یا گلیمی، کار این دیوار را انجام می‌داده‌است. در بوشهر می‌توان ترکیب استفاده از ساختار برون‌گرا و درون‌گرا در بافت شهری و معماری را برگرفته از عوامل فرهنگی و اجتماعی دانست. استفاده از تابش‌گیر، تغییر جهت پلان به‌منظور جلوگیری از دید مزاحم و مستقیم به داخل بنا در عین استفاده

در بوشهر به‌علت محدودیت کشاورزی و باغداری، دوگانگی زندگی داخلی و خارجی به‌گونه‌ای توسعه‌یافته‌بود که مردها بیش از زن‌ها در حرکت بودند. هم‌چنین، باوجود کار لنج‌سازی و نیز برداشت خرما، پسرها بیش از دخترها در خارج از

از تهویه باد و نور مستقیم خورشید، نمونه‌ای از این موارد هستند. در بوشهر، ورودی مستقیم از کوچه و فضای عمومی به داخل راهرو بنا صورت می‌گیرد و سپس، با چرخشی به حیاط بنا، راه می‌یابد؛ که این روند ورود، محرمیت فضاهای داخلی را حفظ می‌نماید و در عین حال، مانع از چرخش باد و هم‌چنین، نفوذ نور به داخل بنا نمی‌گردد (Karimi, 2012: 34). در فرهنگ بوشهر همسایه محرم همسایه است؛ پس نیاز به ورودی پر پیچ و خم، کم است. سکوی کنار در ورودی از دیگر خصوصیات معماری بناهای این منطقه است و با این هدف مورد استفاده قرار می‌گرفته که مهمان می‌توانسته در سایه و دور از تابش مستقیم آفتاب، در انتظار باز شدن درب، نشسته و رفع خستگی کند. در این سبک معماری، بعضی از خانه‌ها به دلیل رعایت محرمیت و کنترل دید، دارای دو حیاط اندرونی و بیرونی بوده و برخی تنها یک حیاط داشته‌اند. این حیاط ممکن است به صورت حیاط مرکزی، طارمه و یا شناسیر در طبقات، ظاهر شود. در اطراف حیاط، اتاق‌ها شکل گرفته‌اند؛ که ابعاد متفاوتی داشته و جهت کاربری‌های متنوع (اتاق نهارخوری، اتاق مهمان، اتاق خواب، اتاق کار، پذیرایی و نشیمن) استفاده می‌شدند.

۳) عوامل سیاسی و منطقه‌ای: مطالعه سیر تحول و

تطور بوشهر در ادوار مختلف تاریخی نشان می‌دهد که این شهر، همواره مورد توجه جمعیت‌های انسانی بوده و در ادوار مختلف تاریخی به نام‌های گوناگون، شناخته می‌شده است. بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی صورت‌گرفته توسط مورس پزار، بوشهر در دوره عیلام، یکی از مراکز استقرار مهم به‌شمار می‌رفت و با نام لیان شناخته می‌شد. وجود بقایای معابد و معماری مسکونی در این شبه‌جزیره، شاهد بر این مدعا است. در دوره هخامنشی، احتمالاً، بندر بوشهر با نام تاوکه شناخته می‌شد و در دوره سلوکیان، این شبه‌جزیره به احتمال زیاد همان انطاکیه پارس بوده است. در دوره ساسانی، به دنبال رونق تجارت دریایی از طریق خلیج فارس، اهمیت بندر بوشهر افزایش یافت. پس از فتح بندر

بوشهر توسط سپاهیان اسلام به تدریج، این بندر اعتبار و رونق گذشته خود را از دست داد. در دوره حکمرانی نادرشاه افشار، بوشهر، به عنوان پایگاه نیروی دریایی ایران انتخاب شد و مجدداً، مورد توجه حاکمان ایران قرار گرفت. بندر بوشهر، واقع در کناره شمالی خلیج فارس یکی از مراکز قدیمی تمدن بشری است؛ که در ادوار مختلف تاریخی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. بوشهر جدید، از دوران زمامداری نادرشاه افشار حیات خود را آغاز کرد. بوشهر تا زمان نادرشاه افشار روستای ماهی‌گیری کوچکی بود؛ تا این‌که نادرشاه این مکان را مقر نیروی دریایی خود قرارداد و قلعه نادریه را در این مکان بنا نهاد؛ پس شهر بوشهر با عنوان نادریه در سال ۱۱۱۳ هجری قمری، بنیان‌گذاری شده است.^۷ تا این زمان، در این محل بنای ساختمانی وجود نداشت و «آل‌مذکور» که ساکنین این روستای کوچک بودند، در کپرهایی - که از چوب و برگ نخل ساخته شده بود - زندگی می‌کردند. ناصرخان ابومهری طرح اولیه نادریه را پیاده نمود. نادرشاه برای تقویت نیروی دریایی ایران تصمیم گرفت که در بوشهر کارخانه کشتی‌سازی احداث نماید (رسایی‌کشوک، ۱۳۸۴: ۱۱-۱۲). بعد از نادرشاه و در عصر کریم خان زند بندر بوشهر هم‌چنان به ترقی خود ادامه داد. حکام محلی بوشهر به منظور کسب موفقیت در رقابت تجاری با سایر بندرها و مراکز تجاری خلیج فارس، زمینه‌های مساعدی را برای جذب بازرگانان و دریانوردان به وجود آوردند و بدین ترتیب، جایگاه بوشهر رفته رفته تقویت و مستحکم شد (اسدپور، ۱۳۹۸: ۲۱۴). بوشهر در دوره معاصر و با آغاز پادشاهی ناصرالدین‌شاه قاجار، مورد توجه دول و ملل قدرتمند اروپایی قرار گرفت. این رویکرد به دلیل موقعیت جغرافیایی و اهمیت ژئواستراتژیک این بندر بود؛ که بازرگانان خارجی و داخلی آن را بستر مناسبی برای کالاهای صادراتی و وارداتی خود، تشخیص داده بودند. هم‌گام با رشد و شکوفایی اقتصادی این شهر بندری، استفاده از مظاهر جدید زندگی شهرنشینی، مورد عنایت ویژه‌ای قرار گرفت؛ تا آن‌جا که تجار و اعیان بوشهری احداث

جدول ۳. تأثیر عوامل سیاسی و منطقه‌ای بر شکل‌گیری بافت تاریخی شهری و معماری بندر بوشهر (نگارندگان).

عامل	تأثیر	راه‌کار معماری و شهرسازی	تصویر	ماخذ
تبدیل شدن بوشهر به بندر مهم در زمان نادرشاه	رونق بوشهر	ایجاد کاربری‌های متنوع و متعدد در این شهر نظیر کنسولگری‌ها، کلیساها، کنیسه، چاپ‌خانه، ادارات متعدد		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۱۸)
موقعیت سیاسی و منطقه‌ای بوشهر در ارتباط با کشورهای همسایه	ورود تجار بوشهری به کشورهای عربی و نفوذ عناصر از معماری سرزمین‌های دیگر، تأثیر پذیرفتن از عمارت‌های این کشورها	شناشیر، طاق‌های قوسی شکل و تزئینات کنگره‌ای		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ د: ۴)
افزایش ارتباطات از طریق دریا	ورود مصالح غیربومی به این بندر	ورود چوب چندل از آفریقا و ساج از هند، شیشه‌های رنگی و مصالح غیربومی		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ د: ۴)
حضور افراد بیگانه و مهاجران	جلوگیری از نفوذ بیگانگان و ایجاد امنیت	استفاده از دیوارها و برج‌وباروی بلند، مرتفع‌ساختن ساختمان‌ها و کاهش استفاده از پنجره در طبقه‌هم‌کف		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ د: ۴)

عمارت‌های باشکوه را در سرلوحه برنامه‌های خود قرار دادند. بوشهر در این روزگار شهر عمارت‌ها بود (رسایی کشوک، ۱۳۸۴: ۱۰). در دوره قاجاریه، بوشهر مرکز اصلی داد و ستد مروارید بود؛ در این‌زمان، تنها شهر تهران با آن برابری می‌کرد و مانند شهر تهران دارای ملک‌تجار بود. در این دوره بناهای زیادی در شهر به وجود آمد (حمیدی، ۱۳۶۵: ۶۵). در این دوره، مهم‌ترین بندر ایران و دروازه جنوبی کشور برای مبادلات تجاری و مناسبات سیاسی و تعاملات فرهنگی بوده‌است. اکثر دولت‌های بزرگ دنیا، در بوشهر، دفتر نمایندگی داشتند و تجار بزرگ در آن‌جا فعالیت تجاری می‌کردند (غلام‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۳). از این‌رو، در دوره زند و قاجار، هم‌پای رشد اقتصادی و سیاسی، معماری بوشهر نیز شکوفا شد و بناهای شکوهمندی با کاربری‌های سیاسی، اداری، تجاری، خدماتی، مذهبی، فرهنگی و مسکونی هم‌چون تجارت‌خانه‌ها و ساختمان‌های مسکونی تجار ثروتمند، کنسول‌گرهای دولت بیگانه، کلیساها و کنیسه‌ها سر بر آوردند (همان: ۱۵). بسیاری از این عمارت‌ها امروز وجود ندارند؛ برخی نیمه‌ویران هستند و معدودی تا به امروز مانده‌اند (همان: ۱۴). به دلیل مراودات زیاد با کشورهای حاشیه شمالی خلیج فارس و سایر کشورها، می‌توان گفت که معماری بوشهر، تأثیر گرفته از فرهنگ‌های متعدد در دوره‌های متعدد بوده‌است؛ با این‌حال، معماری کاملاً بومی، ایرانی و ارگانیک است؛ که به بهترین شکل، خود را با محیط وفق داده است. بر همین اساس، عناصر معماری بسیاری در بوشهر تحت تأثیر ارتباطات از طریق دریا و تأثیر کشورهای همسایه، شکل گرفته‌اند. هم‌چنین، «استفاده از مصالح بوم‌آورد در بوشهر به‌طور کامل، رایج نبوده‌است. به‌جز سنگ و خاک محلی، تقریباً تمام اجزای دیگر معماری، از بیرون منطقه می‌آید. تیرهای چوبی سقف، چندل، از زنگبار می‌آمد؛ چوب و در و پنجره و چهارتراش‌هایش، ساج، سیام، چوب سرخ از هند، سیام و سریلانکا، شیشه‌های رنگی از انگلستان و هند» (مرباغی، ۱۳۹۲: ۱۲)؛ ملاح نژاد و دباغ، ۱۳۹۴: ۴).

۴) **عوامل اقتصادی:** باتوجه به توضیحاتی که در بخش‌های قبل، پیرامون مسایل و جنبه‌های مختلف معماری و شهرسازی بافت تاریخی بوشهر گفته شد، مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری الگوی مسکن در بافت تاریخی بوشهر را می‌توان عامل فرهنگ و نحوه معیشت ساکنان آن دانست. فرهنگ و رفتارهای زیستی ساکنان - که همه برخاسته از نحوه معیشت آن‌ها است - بی‌واسطه بر شکل‌گیری الگوهای مسکن آن‌ها نیز تأثیر می‌گذارد؛ و این موضوع را می‌توان در تمام اندام‌ها و جزئیات معماری خانه‌های آن‌ها یافت (کاکای‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۳۱). بوشهر به‌واسطه تجارت دریایی با ملل و کشورهای مختلف، ساختاری چندقومیتی و چندفرهنگی دارد. ساکنان این شهر که عمدتاً، قشر تجار بوده‌اند؛ با تمام تفاوت‌های‌شان، در کنار یک‌دیگر به‌گونه‌ای مسالمت‌آمیز و به‌دور از هر اختلافی، هم‌زیستی می‌کردند و همین موضوع بر معماری این شهر نیز اثر گذاشته‌است و یک معماری دیالوگی مبتنی بر فرهنگ هم‌زیستی، با ساختار

شهری غیراقتدارگرا، یک پارچه، منسجم، ساده و خالص به وجود آورده است؛ که نشان از برتری هیچ قوم و گروهی نیست (همان: ۱۴۱). جامعه بوشهر به نحو روزافزونی به دلیل پیوند با اقتصاد جهانی و ارتباطات وسیع با هند و دیگر جاها، به نوگرایی، روی آورد. این نوگرایی، برعکس تهران، ماهیت دولتی و درباری نداشت. طبقات متوسط و حتی پایین تر در آن مشارکت داشتند. روزنامه، چاپخانه، تلگراف، تلفن، پست، برق، یخ سازی، عکاسی، پارچه کارخانه‌ای و... امکاناتی بود که پیش از دیگر مناطق جنوب ایران، به بوشهر می‌رسید و جامعه شهری بوشهر با بهره‌مندی از آن، رفاه و رونق زندگی خویش را شکل می‌داد (سعادت، ۱۳۹۰: ۳۷).

تجارت‌خانه‌ها و بازار در بخش چهارمحل، قرارداد داشته‌اند. در واقع، به دلیل بندری بودن بوشهر، هسته اصلی شهر در کنار دریا شکل گرفته و ساختمان‌های اصلی و مهم نیز تجارت‌خانه‌ها و یا بناهایی بودند که توسط تجار و یا افراد بزرگ و حتی خارجی‌ها ساخته می‌شدند. بیش تر تجارت‌خانه‌ها در کنار دریا قرار گرفته‌اند و به دلیل شبه جزیره بودن بوشهر، قسمت ساحلی، پهنه بسیاری دارد و تجارت‌خانه‌های زیادی را پوشش داده است (دباغ، ۱۳۹۲: ۳۲).

وجود اماکنی نظیر کنسولگری‌ها، اداره گمرک، اداره پست و... سبب رواج مشاغل کارمندی در بوشهر گردید. هم‌چنین، به دنبال موقعیت خاص جغرافیایی و استراتژیک بوشهر، به‌عنوان یک بندر مهم تجاری، ظهور مراکزی همچون اداره گمرک، اداره بندر، تجارت‌خانه‌ها و هم‌چنین، کنسولگری‌هایی نظیر کنسولگری انگلیس در این شهر به چشم می‌خورد. پیرو همین موضوع، ساکنان بافت قدیم بوشهر را عمدتاً تجار و یا کارمندان دولتی وابسته به اداره‌های گمرک و اداره بندر و یا کارمندان کنسولگری تشکیل می‌داده‌اند؛ هم‌چنین، در میان این ساکنان، افرادی با مشاغل مهم دولتی، نظیر کنسول‌گر و یا شهردار و... نیز می‌زیسته‌اند. البته، مشاغل دیگری چون کارگری، ماهی‌گیری و... نیز در بین بوشهریان رواج داشته‌است؛ ولی به دلیل وضعیت اقتصادی بهتر و

توانایی ساخت ساختمان‌های مقاوم تر و باارزش معماری بیش‌تر، عمارت‌های تاریخی به‌جای مانده در این شهر عمدتاً متعلق به قشر مذکور می‌باشند (ناصری و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۱). انتظارات و نیازهایی که هر کدام از این گونه‌های شغلی، در ارتباط با مسکن دنبال می‌کنند و هم‌چنین، توانایی اقتصادی و معیشتی ساکنان، در کنار بسیاری عوامل دیگر را می‌توان از عوامل تاثیرگذار بر شکل و الگوی مسکن در بافت قدیم بوشهر دانست. به‌عنوان مثال، در ارتباط با این موضوع، می‌توان به وجود خانه‌هایی اشاره کرد که علاوه بر حوزه مسکونی، حوزه تجاری - اداری (تجارت‌خانه) نیز داشته‌اند که فضای کارِ مردِ خانه بوده؛ و این برخاسته از نیاز مالک بنا بوده است؛ که به دنبال مکانی برای انجام معاملات کاری خود در کنار عرصه مسکونی‌اش بوده است. در این موارد - که عمدتاً نظام فضایی و سلسله مراتب خاصی را در دسترسی‌ها و چیدمان‌ها می‌طلبیده است - شاهد عرصه‌ای جدا از عرصه مسکونی هستیم؛ که یا با حیاطی جداگانه تفکیک و تعریف شده و یا این تفکیک در همان هشتی ورودی اتفاق افتاده است. هم‌چنین، همان‌طور که اشاره شد، بدون شک توان اقتصادی ساکنان نیز عاملی موثر و تعیین‌کننده در چیدمان فضایی، تعداد و اندازه فضاها، عرصه‌بندی‌ها و یا حتی جزئیات معماری بوده‌است (کاکای‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۳۱-۱۳۲).

(۵) **عوامل زیبایی‌شناسی:** مهم‌ترین خصیصه حجمی در معماری بوشهر، سادگی و خلوص آن است. در این‌جا، خبری از تزئینات به مفهوم رایج آن نیست و هر چه هست خودِ سازه و حجم خالص بنا است و این ظرافت‌ها و بازی‌های خالص حجمی است که به معماری، زیبایی می‌بخشد. ترکیب زیبای فضاهای بسته، نیمه‌باز و باز، احجامی سیال و روان، خلق می‌کند. معمار از تمام ظرفیت‌های سازه‌ای بنا استفاده کرده است؛ تا عیناً، همان‌ها تزئینات عمارت‌ها شوند. همین ظرافت‌ها و بازی‌های معمارانه است که کیفیت را به کوچه‌پس‌کوچه‌های پرپیچ و خم و باریک و مرتفع بافت می‌رساند و آن‌را

از یک‌نواختی، نجات‌می‌دهد و سبب می‌شوند که فرد عابر، احساس یک‌نواختی و خستگی نکند. یکی از ترفندهای فرمی معماری بوشهر، استفاده از پیش‌آمدگی‌ها و کنسول‌ها است؛ پیش‌آمدگی‌هایی که گاه، با چرخش طبقات بر روی هم به‌وجود می‌آیند و همین‌موضوع، باعث می‌شود که حجم عمارت‌ها در طبقات به‌هم نزدیک‌تر شوند و گاه، حتی به فاصله نیم‌متری هم‌دیگر برسند. در بوشهر نمای پوسته‌ای جایگاهی ندارد و نما با خود سازه تعریف‌می‌شود. ترکیب پر و خالی نما به‌صورت مدولار و منسجم است و تمام وجوه یک حجم را دربر می‌گیرد؛ به‌گونه‌ای که حجم بنا از همه زوایا، تعریف و طراحی شده است. وجود پر و خالی احجام، خود سبب زیبایی بافت شهری گردیده‌است؛ به‌گونه‌ای که به‌کارگیری عناصر سازه‌ای بنا، تلفیقی از مسایل سازه‌ای و زیبایی‌شناسی را فراهم آورده است. ستون‌های روی نمای بنا تا بام ادامه‌یافته و با جان‌پناه، ترکیب‌شده‌اند؛ پیش‌آمدگی‌های ایجادشده روی نما نیز سبب ترکیب حجمی خاص این بافت تاریخی و ایجاد سیالیت و پویایی بر روی نمای بافت شهری و درنهایت، زیبایی بنا گردیده‌اند. «از نمادهای برجسته بافت قدیم بوشهر، پنجره‌هایی با طاق نیم‌دایره است؛ که در تمامی پهنه‌های زوایای دیواره‌های ساختمان‌ها کار گذاشته شده‌اند. هرچند که معماران بافت، در ساخت دیوارهای بیرونی بناها از تقارن دوری جسته‌اند و از الگوی پیچیده و چندضلعی بیرون کرده‌اند، اما در کار گذاشتن پنجره‌ها با طاق قوسی از قوانین تقارن سود جسته‌اند»^۸ (نبی‌پور، ۱۳۸۵: ۲-۷). در هر ضلع از بناهای بوشهر، به‌ویژه در طبقات دوم و سوم، در معماری برونی، شاهد رخ‌نمایی تقارن انتقالی می‌باشیم؛ یعنی یک پنجره با نمای ثابتی به‌صورت مکرر درکنار هم تکرار شده‌است و قرینه‌سازی بنا را استحکام می‌بخشد و یا در زمانی نیز که از این قرینگی دوری می‌یابد، به قرینه‌سازی و تقارن نوع انعکاس پناه می‌جوید. بدون شک قرینه‌سازی و ایجاد فرم‌های متقارن به‌دست هنرمندان و سازندگان بافت بوشهر، همواره از روی قصد و با هوشیاری صورت‌گرفته‌است؛ زیرا تقارن و

هماهنگی، کیفیاتی هستند که گاهی، در قالب وجودهای مادی و نیز گاهی، در قالب باورها و پندارهای ما جان‌می‌گیرند. این کیفیات بیان‌کننده نظم و ارتباطی هستند که بین اجزای یک موجود اعم از مادی و غیرمادی برقراراست. تساوی، تشابه و وابستگی هندسی، از جمله عناصر این کیفیت است (همان).

جدول ۴. تاثیر عامل اقتصادی بر شکل‌گیری بافت تاریخی شهری و معماری بندر بوشهر (نگارندگان).

عامل	تاثیر	راه‌کار معماری و شهرسازی	تصویر	ماخذ
تجارت از طریق دریا	رواج مشاغل تجاری و بازرگانی و رونق اقتصادی	شکل‌گیری تجارت‌خانه‌ها و بازار در چهارمحل	-	-
		ساخت عمارت‌های بزرگ برای تجارت		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۱۸)
		افزایش طبقات ساختمان در ارتفاع برای متمولان به ۳ تا ۴ طبقه و وجود فضای تجارت‌خانه در خانه‌های تجار		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۲۰)
مشاغل ماهی‌گیری و کارگری	کاهش ارتفاع ساختمان به ۱ تا ۲ طبقه برای قشر معمولی و یا ضعیف جامعه		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۹)	

در بوشهر تمام بنا، تک‌رنگ است. رنگ را فقط می‌توان در شیشه‌های رنگی و رنگ سوخته شناسی‌ها دید؛^۹ که با سبزی درختان و قرمزی گل‌کاغذی سر برآورده از بالای دیوارها، در دل زمینه تک‌رنگ عمارت‌ها نشسته‌اند. در درون شبکه‌های چوبی پنجره‌ها و درها، شیشه‌های رنگی وجود دارد؛ که بر روی نمای تک‌رنگ، جلب‌توجه می‌کنند. استفاده از این رنگ‌ها برای ایجاد تقارن و هماهنگی و درنتیجه مسایل زیبایی‌شناختی بوده است. کلید جادویی معماری بوشهر، نهفته در دل این پنجره‌های با هلال رنگین است؛ که همایشی عظیم از سمفونی رنگ‌ها را پدیدآورده‌اند. ترکیب و ساختار شیشه‌های رنگی و الگوهای هندسی پنجره‌های بافت بوشهر، بی‌نظیر است و می‌توان

گفت این خود، سبکی به نام بوشهر است که به صورت مستقل و منحصر به فرد جلوه می‌کند. رنگ و نور در معماری بافت بوشهر، در کنار عنصر باد، بناهای بوشهر را به ارگانیک‌های زنده‌ای تبدیل نموده‌اند. پنجره‌ها و شیشه‌های رنگی بافت قدیم بوشهر، هم‌چون چشم و ریه‌های این ارگانیکسم هستند؛ که باد، نور و حیات به اندرون هدایت می‌کنند و انرژی، زندگی و پویایی آن‌ها را فراهم می‌آورند (نبی‌پور، ۱۳۸۵: ۲۲-۲۴). بی‌شک در مهندسی کارگزاری هر کدام از این رنگ‌ها، مقصود و اندیشه‌ای پویا در کار بوده‌است؛ که با توجه به کاربری اتاق، بالاترین کیفیت و آرامش روحی را فراهم آورده‌اند. از منظری دیگر، چرخش نور رنگی در هر اتاق، با توجه به گوناگونی شیشه‌های رنگی، سمفونی از رنگ را تولید می‌کند که مقلد طبیعت است (همان: ۲۹).

جدول ۵. تأثیر عوامل زیبایی‌شناسی بر شکل‌گیری بافت تاریخی شهری و معماری بندر بوشهر (نگارندگان).

عامل	ویژگی	راه‌کار معماری و شهرسازی	تصویر	ماخذ
سیاسی	ایجاد قرینگی و توازن، ریتم و تکرار	استفاده از قوس‌های نیم‌دایره‌ای استفاده از بازشوهای با فرم قرینه در نما قرارگیری بازشوها به صورت قرینه در نما استفاده از اعداد فرد در نما استفاده از گره‌چینی‌ها و الگوهای هندسی در ساخت پنجره‌ها، ارسی‌ها و کتیبه‌ی در و پنجره‌ها		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۳۱)
	تنوع	شیشه‌های رنگی استفاده از درختان سبزرنگ و گل‌های کاغذی رنگی در حیاط مرکزی و ترکیب با رنگ خالص بنا استفاده از کرکره‌های چوبی		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ ج: ۱۱)
	وجود عناصر تزئیناتی	تزئینات طاقی و کنگره‌ای، کتیبه‌ها در فضای طارمه		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ ج: ۷)
	ایجاد سیالیت و پویایی	وجود پروخالی در احجام و وجود بافت اسفنجی		(دفتر فنی معاونت حفظ و احیا، ۱۳۵۴ الف: ۳۵)

نتیجه‌گیری

از بررسی مطالبی که در این تحقیق بدان پرداخته شد، می‌توان چنین گفت که بافت تاریخی شهر بوشهر از ارزشمندترین و منحصر به فردترین نمونه‌های شهرهای ایرانی است. مجموعه‌ای از عوامل و شاخصه‌ها سبب ایجاد این بافت شهری متفاوت، گردیده‌است. از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری بافت شهرسازی و معماری بندر بوشهر، می‌توان به عوامل زیر اشاره نمود که راه‌کارهای ایجاد آن نیز در ادامه برشمرده شده‌اند:

– محیطی و جغرافیایی: استفاده از طبقه هم‌کف به عنوان انبار، شکل‌گیری بافت در دماغه مثلثی روبه دریا، شکل‌گیری چهار محله به صورت غیرمنسجم و پراکنده، استفاده از مصالح ساختمانی متناسب با اقلیم، افزایش ارتفاع بنا، وجود فضاهای اصلی پشت فضاهایی مانند طارمه و شناشیر، استفاده از رنگ‌های روشن در نما، قرارگیری بازشوها در چند جبهه مختلف بنا، بن‌بست نبودن معابر و کوچه‌ها، ایجاد میدان و میدانچه‌ها، باریک بودن کوچه‌ها و هم‌چنین، باریک‌تر شدن آن‌ها در ارتفاع، وجود پنجره‌های بلند و باریک، حیاط مرکزی، پیش‌آمدگی بنا در طبقه دوم و سایه‌اندازی.

– فرهنگی و اجتماعی: نزدیکی بودن جداره واحدهای همسایگی در ارتفاع جهت دسترسی، ایجاد بافت شهری محله‌ای و تشکیل چهارمحله، ایجاد میدان‌ها و میدانچه‌ها، استفاده از ایوان‌ها و پشت‌بام‌ها، وجود شناشیر و بستن دید جلوی پنجره‌ها از طریق پوشش چوبی مشبک، وجود سلسله‌مراتب دسترسی به فضاهای خصوصی، ایجاد مساجد به گونه‌ای متفاوت از بقیه شهرها، ایجاد بافت شهری بدون بن‌بست.

– سیاسی و منطقه‌ای: ایجاد کاربری‌های متنوع و متعدد، استفاده از دیوارها و برج و باروهای بلند در اطراف شهر، افزایش ساختمان‌های اداری و سیاسی مهم و کنسول‌گری‌های متعدد، قرارگیری اکثر این ساختمان‌ها در نوار ساحلی، وجود عناصر برگرفته از معماری خارجی نظیر شناشیر، طاق‌های قوسی‌شکل، تزئینات کنگره‌ای، ورود

چوب چندل.

- اقتصادی: شکل‌گیری تجارت‌خانه‌ها و بازار در چهارمحل، ساخت عمارت‌های بزرگ برای تجار و وجود فضای تجارت‌خانه در آن‌ها، استفاده از مصالح غیربومی و نه‌چندان ارزان در ساخت بناها، افزایش طبقات ساختمان برای متمولان به ۳ تا ۴ طبقه و کاهش ارتفاع ساختمان به ۱ تا ۲ طبقه برای قشر معمولی و یا ضعیف جامعه.

- زیبایی‌شناختی: بهره‌گیری از عناصر تزئیناتی مانند طاق‌های نیم‌دایره و تزئینات کنگره‌ای، استفاده از ترکیب رنگ متضاد در نما، استفاده از شیشه‌های رنگی در ساخت پنجره‌ها و درها، استفاده از عناصر تزئیناتی عمودی در نما.

پی‌نوشت

^۱ شهری در خدمت انسان و پاسخ‌گوی نیاز او در زمانه. به نظر می‌رسد، قدیمی‌ترین محله‌ای که در بافت بوشهر شکل گرفته است، محله شنبدی است؛ زیرا تقریباً در بهترین جای بافت است (نزدیک به دریا و در بلندترین قسمت زمین در بافت). جهت اطلاعات بیشتر پیرامون محلات قدیم بوشهر، به کتاب شکوه ابوشهر نوشته سام رسایی کشوک رجوع گردد.

^۲ تصاویر مربوط به گزارشی است که توسط دفتر فنی معاونت حفظ و احیا در سال ۱۳۵۴ تهیه گردیده است.

^۳ اطلاعات مربوط به این رفرنس به صورت حضوری از سازمان میراث فرهنگی اخذ شده است و در سایت یا پایگاه اینترنتی این سازمان وجود ندارد. در آرشیو سازمان زیر تمامی این تصاویر، این رفرنس درج شده است. نک. یادداشت ۳.

^۴ در بوشهر به دلیل کمبود آب و زمین کشاورزی، مهاجرت مردان به مناطق اطراف برای کار و امرامعاش و نیز کرانه خلیج فارس برای صید ماهی و تجارت با کشورهای همسایه رواج داشته است (ورمقانی و سلطانزاده، ۱۳۹۷: ۱۲۶؛ مشایخ و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۳-۱۰۹).

^۵ درون‌گرایی را یکی از خصوصیات اصلی فرهنگ و معماری ایرانی می‌شمارند. هرچند که بحث درون‌گرایی در معماری، باتوجه به شرایط اقلیمی یک منطقه، دچار کمی دگرگونی می‌شود؛ اما بدیهی است که معمار مسلمان ایرانی، به دلیل تأثیرپذیری از جهت‌گیری‌های اسلامی، با ذهنیتی درون‌گرایانه به تفکر در حیطه معماری می‌پرداخته است (چعبی، ۱۳۸۷).

^۶ در مکان‌یابی موقعیت بوشهر می‌توان به اندکی عوارض توپوگرافیک و اختلاف ارتفاع در بافت و جهت‌گیری این ارتفاع به سمت باد اشاره کرد. این نوع مکان‌یابی بوشهر در زمان نادرشاه اتفاقی نبوده؛ چراکه تا قبل از آن ریشهر به صورت خطی در کنار ساحل شکل گرفته بود و تأثیر ملاحظات نظامی در شکل‌گیری این زمینه را نیز نباید فراموش کرد (رنجبر، پورجعفر و خلیجی، ۱۳۸۹: ۲۶).

^۷ این پنجره‌ها که عموماً تا فراتر از یک تنه آدمی، بلندی می‌یابند، به صورت تقارن انتقالی در هر ضلع بنا نمایان می‌شوند. در تقارن انتقالی، قرینه‌سازی عبارت از تکرار تعدادی شکل یا فرم است (نبی‌پور، ۱۳۸۵: ۲-۷).

^۸ بازتاب وجود رنگ‌ها در هنر ایرانی بیش از آن که مقلد رنگ‌های طبیعی باشد، حقیقتی فرازمینی و خارج از دنیای محسوسات را نشان می‌دهد (عسگری و اقبالی، ۱۳۹۲: ۴۲).

منابع

اسدپور، حمید. (۱۳۹۸). موانع تاریخی توسعه بوشهر در دوره پهلوی، *مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ۱۳(۲۵)، ۲۱۳-۲۳۸.

جمالی، رحیم (۱۳۷۹). بافت قدیم شهر بندری بوشهر، *دانش جغرافیا*، سال اول، شماره ۲، ۱۳-۱۶.

جمالی، رحیم (۱۳۸۱). *شناسنامه شهرهای استان بوشهر*. تهران: قلم آشنا.

چعبی، پریسا (۱۳۸۷). همسایگی و زیبایی اجتماعی در بافت قدیم بوشهر، *روزنامه اعتماد ملی*، شماره ۶۱۶.

حمیدی، سیدجعفر (۱۳۶۵). بوشهر بندری با دوهزار سال زندگی، *ماهنامه بندر و دریا*، ۶۵.

دباغ، هژبر (۱۳۹۲). *مجموعه تجاری اداری برای بوشهر، معماری گذشته و نیازهای امروز*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد معماری، تهران: دانشگاه تهران.

دفتر فنی معاونت حفظ و احیا (۱۳۵۴ الف). *مطالعه و بررسی بافت قدیمی بوشهر*، جلد ۱، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.

دفتر فنی معاونت حفظ و احیا (۱۳۵۴ ب). *مطالعه و بررسی بافت قدیمی بوشهر*، جلد ۲، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.

دفتر فنی معاونت حفظ و احیا (۱۳۵۴ ج). *مطالعه و بررسی بافت قدیمی بوشهر*، جلد ۳، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.

دفتر فنی معاونت حفظ و احیا (۱۳۵۴ د). *مطالعه و بررسی بافت قدیمی بوشهر*، جلد ۴، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر.

رسایی کشوک، سام (۱۳۸۴). *شکوه ابوشهر*، بوشهر: شروع.

رنجبر، احسان (۱۳۸۶). *ضوابط پایداری اقلیمی در طراحی فضاهای عمومی شهری در شهرهای جدید حاشیه خلیج فارس، نمونه موردی بوشهر - عالیشهر*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد طراحی شهری، گروه هنر و معماری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

رنجبر، احسان؛ پورجعفر، محمدرضا و خلیجی، کیوان (۱۳۸۹). خلاقیت‌های طراحی اقلیمی متناسب با

- جریان باد در بافت قدیم بوشهر، *باغ نظر*، شماره ۱۳، ۳۴-۱۷.
- سعادت، محمدحسین (۱۳۹۰). *تاریخ بوشهر*، تصحیح و تحقیق از عبدالرسول خیراندیش و عمادالدین شیخ الحکمایی، تهران: میراث مکتوب با همکاری نشر روزنه.
- عسگری، فاطمه و اقبالی، پرویز (۱۳۹۲). تجلی نمادهای رنگی در آیین هنر اسلامی، *جلوه هنر*، شماره ۹، ۴۳-۶۲.
- علی‌الحسابی، مهران؛ حسینی، سیدباقر و نسبی، فاطمه (۱۳۹۱). تحلیل کیفیت بصری فضای مسکونی با توجه به قابلیت و میزان دید، نمونه‌موردی: خانه‌های بافت قدیم بوشهر، *انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران*، دوره ۳، شماره ۱، ۶۹-۸۳.
- غلام‌زاده، فراز (۱۳۹۲). *معماری بوشهر در دوران زند و قاجار*، تهران: آدابوم
- کاکي‌زاده، محمدامير (۱۳۹۳). *طراحی دهکده مسکونی مهندسان بوشهر با رویکرد بوم‌گرایی: در راستای بازشناسی زبان اصیل معماری بومی بوشهر*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد معماری، دزفول: دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول.
- مرباغی، بهروز (۱۳۹۲ الف). *بن‌مایه‌های نوین در معماری بوشهر*، تهران: پیام.
- مرباغی، بهروز (۱۳۹۲ ب). معماری را فرهنگ می‌سازد نه اقلیم؛ نمونه موردی: بندر بوشهر، *همایش ملی شهرسازی انسان‌گرا*، قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین.
- مشایخ، عبدالکریم، کنین، عبدالحسین، گرمی مطلق، علیرضا، زمانی، عبدالرضا و همکاران (۱۳۹۴). *استان‌شناسی بوشهر (پایه دهم)*. ج. پنجم، تهران: وزارت آموزش و پرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- ملاح‌نژاد، مهسا و دباغ، هژبر (۱۳۹۴). بررسی تاثیر مصالح ساختمانی در نحوه عملکرد اقلیمی ابنیه تاریخی بوشهر با رویکرد معماری پایدار: نمونه‌موردی عمارت حاج‌رئیس، *کنگره بین‌المللی پایداری در معماری و شهرسازی معاصر خاورمیانه*، دبی.
- مؤمنی، کوروش؛ عطاریان، کوروش؛ دیده‌بان، محمد و وصال، مریم (۱۳۹۷). محرمیت در معماری خانه‌های دزفول (مطالعه موردی: دوران قاجاریه)، *جلوه هنر*، دوره ۱۰، شماره ۲ (پیاپی ۲۰)، ۷۹-۹۲.
- ناصری، ندا؛ مؤمنی، کوروش؛ کاکي‌زاده، محمدامير و وثیق، بهزاد (۱۳۹۵). بازشناسی تأثیر شغل و سطح اجتماعی مالکان مسلمان خانه‌های قجری بوشهر در شکل‌گیری سلسله‌مراتب محرمیت فضای ورودی، *فیروزه اسلام - پژوهش معماری و شهرسازی اسلامی*، شماره ۳، ۷۷-۹۳.
- نبی‌پور، ایرج (۱۳۸۵). *معماری بوشهر؛ سمفونی رنگ، نور و باد*، بوشهر: بنیاد ایران شناسی استان بوشهر.
- ورمقانی، حسنا و سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۷). نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر)، *آرمانشهر*، شماره ۲۳، ۱۲۳-۱۳۴.
- ولی‌زاده اوغانی، محمدباقر (۱۳۹۳). اصول و اندیشه‌های اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران اسلامی نمونه‌موردی: مطالعه محرمیت و حریم خصوصی، *پژوهش هنر*، سال چهارم، شماره ۷، ۴۷-۶۰.
- هدایت، اعظم و طبائیان، مرضیه (۱۳۹۱). بررسی عناصر شکل‌دهنده و دلایل وجودی آن‌ها در خانه‌های بافت تاریخی بوشهر، *شهر و معماری بومی*، شماره ۳، ۳۵-۵۴.
- هنرور، سرور (۱۳۹۲). *طراحی بافت مسکونی جدید با الهام از الگوی معماری بافت تاریخی شهر بوشهر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

References

- Alalhesabi, M., Hosseini, S. B. & Nassabi, F. (2013). Visibility Analysis of Residential Space (Case Study: Bushehr Houses), *Iranian Architecture and Urbanism*, 3(1), 69-83 (Text in Persian).
- Alimohammadi, M. & Safdari, D. (2016). The Implementation of Urban Space Sustainability Factors in Desining the New City of Ali Shahr, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC*, August Special Edition, 1889-1908.
- Asadpour, H. (2019). Historical Obstacle in Bushehr Development, *Journal of Historical Researches*, 13(25), 213-238.
- Asgari, F. & Eghbali, P. (2015). Manifestation of Color Symbols in Islamic Art Mirror, *Glory of Art (Jelve-y-Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 5(1), 43-62 (Text in Persian).
- Asghari, M. & Vafaei, R. (2015). Comparative Analysis of Climate and Morphology between Traditional Patterns and Modern Approaches: The Case of Bushehr's Traditional Context, *International Conference on Sustainable Design*,

- Research and Planning, Ministry of Education (Text in Persian).
- Momeni, K., Attarian, K., Didehban, M. & Vesal, M. 2018. Privacy in Architecture of Dezful Houses (Case Study: Qajar Era), *Glory of Art (Jelve-y-Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 10(2), 79-92. (Text in Persian).
- Motealleh, P., Zolfaghari, M. & Parsaee, M. (2016). Investigating Climate Responsive Solutions in Vernacular Architecture of Bushehr City, *HBRC Journal*.
- Nabipour, I. (2006). *Bushehr Architecture: Symphony of Color, Light, and Wind*, Bushehr: Bushehr Iranian Studies Foundation (Text in Persian).
- Naseri, N., Momeni, K., Kakizadeh, M. A. & Vasiq, B. (2017). The Recognition of the Impact of Occupation and Social Class of Muslim Owners of Qajari Houses of Bushehr on Shaping the Privacy Hierarchy of the Entrance Space, *The Culture of Islamic Architecture & Urbanism*, 2(2), 77-92 (Text in Persian).
- Ranjbar, E. (2007). *Climatic Design Criteria for Sustainable Urban Public Spaces through New Towns Alongside the Persian Gulf, Case Study Bushehr – Ali Shahr*, Tehran: Tarbiat Modares University (Text in Persian).
- Ranjbar, E., Pourjafar, M. & Khaliji, K. (2010). Innovations in Climatic Design Due to the Wind Flowing Through the Old Bushehr, *Bagh-e Nazar*, 7(13), 17-34. (Text in Persian).
- Rasaie Kashuk, S. (2005). *Glory of Abushahr*, Bushehr: Tolou (Text in Persian).
- Saadat, M. H. (2011). *History of Boushehr*, Correction and Research by Abd-al-Rasol, Kheir Andish & Emad-al- din Shikh al-Hokamaei. Tehran: Miras-e Maktob press & Rozaneh (Text in Persian).
- Sedaqat, F. & Akbarzadeh, M. 2016. The Principles and Platform of Climatic Design of the Bushehr Architecture, *Research Journal of Recent Sciences*, 5(2), 66-75.
- Technical Office of the Deputy for Preservation and Rehabilitation (1975a). *Studying the Old Texture of Bushehr*, (Vol. 1), Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Bushehr Province.
- Technical Office of the Deputy for Preservation and Rehabilitation (1975b). *Studying the Old Texture of Bushehr*, (Vol. 2), Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Bushehr Province.
- Technical Office of the Deputy for Preservation and Rehabilitation (1975c). *Studying the Old Texture of Bushehr*, (Vol. 3), Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Bushehr Province.
- Technical Office of the Deputy for Preservation and Rehabilitation (1975d). *Studying the Old Texture of Bushehr*, (Vol. 4), Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Bushehr Province.
- Engineering and Construction, Procedia Engineering*, 118, 590-605.
- Chaabi, P. (2009). Neighborhood and Social Beauty in the Old Context of Bushehr, *Etemad Melli Newspaper*, No. 616. Architecture 9. 22nd of Farvardin (Text in Persian).
- Dabbagh, H. (2014). *Official-Business Complex Bushehr, Past Architecture and Current Needs*, Tehran: University of Tehran (Text in Persian).
- Gholamzadeh Jafreh, F. 2013. *Bushehr Architecture during Zand and Qajar Dynasties*, Tehran: Abad Boom (Text in Persian).
- Hamidi, J. (1986). Bushehr Port with Two Thousand Years of Life, *Bandar va Darya*, 65 (Text in Persian).
- Hedayat, A. & Tabaian, S. M. (2016). The Survey of Elements Forming Houses and Their Reasons in the Historical Fabric of Bushehr, *Journal of Architecture in Hot and Dry Climate*, 3(3), 35-52 (Text in Persian).
- Honarvar, S. (2013). *Designing a New Residential Texture Inspired by Historical Texture Architecture of Bushehr City*, Tehran: Islamic Azad University, Science and Research Branch (Text in Persian).
- Jamali, R. (2002). *Identification of Cities in Bushehr Province*, Tehran: Galame Ashna. (Text in Persian).
- Jamali, R. 2000. Old Texture of Bushehr Port City, *Daneshe Joghrafi*, 1(2), 13-16 (Text in Persian).
- Kakizadeh, M. A. (2014). *Designing Bushehr Engineers' Residential Village; with A Vernacular Insight in Order to Recognize Bushehr Native Architectural Language*, Dezful: Jondi Shapour University of Technology (Text in Persian).
- Karimi, B. (2012). An Analytical Approach to Persian Gulf Architecture, *International Journal of Architecture and Urban Development*, 2(3), 31-38.
- Mallah Nezhad, M. & Dabbagh, H. (2016). Evaluation of Effect of Construction Materials on the Climate Performance of Bushehr Historical Buildings with Sustainable Architecture Approach (Case Study: Haj Reis Mansion), *The Second International Congress on Sustainable Architecture & Urbanism Contemporary Architecture & Urbanism Middle East*, Dubai (Text in Persian).
- Marbaghi, B. (2013). *New Structures in the Architecture of Bushehr*, Tehran: Payam (Text in Persian).
- Marbaghi, B. (2013). The Culture Makes Architecture, Not the Climate (Case Study: Bushehr Port), *Culture-Based Urban Planning National Conference*, Qazvin (Text in Persian).
- Mashayekh, A., Kanin, A., Gerami Motlagh, A., Zamani, A. et al. (2013). *Bushehr Province*, Tehran: Organization for Educational

- Valizadeh Oqani, M. B. (2014). Moral Thoughts and Principles in the Spatial Structure of Iranian Traditional Houses (Case Study of Confidentiality and Privacy), *Journal of Pazhuhesh-e Honar*, 4(7), 47- 60 (Text in Persian).
- Varmaghani, H. & Soltanzade, H. (2018). The Role of Gender and Livelihood Culture in Forming House (Comparing the Qajar's Houses of Gilan and Bushehr), *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 11(23), 123- 134 (Text in Persian).

Effective Factors and Indicators on the Formation of Architecture and Urbanism of Historical Texture of Bushehr¹

M. A. Kakizadeh²
N. Naseri³
H. Dabbagh⁴

Received: 2019-08-10

Accepted: 2019-12-24

Abstract

Vernacular has been proposed as a common intellectual point of past architect. So many concerns, thoughts and vernacular architectural strategies come from this common issue. The variety of vernacular in each region causes a different concern for the architect, which makes it possible to reach different answers and architectural strategies. Actually, the vernacular as a common feature in the formation of historical textures is problematic and also makes opportunity. Solving these two features at the same time has been the art of native architect. In most of Iran's cities, the vernacular architecture has been applied and it has been effective in the formation of urban and architectural texture in a varied way. But the remarkable thing here is the distinction of urban development in historical texture of Bushehr than the other historical cities, and it finds in the structure and formation of this city.

In historic cities, the city is a living creature that thrives on the bed of time and acquires its structure. It is evident that the climate, nature and geography of the region is effective in the form and expansion of the city, but this is only a small part of the factors that influencing the architecture of historical cities. In the historic city, the most important part of the city is its citizen. The main factor in the formation of a traditional city is its citizens and the way of their livelihood, and other factors (such as climate) are served in this factor.

This historical texture of Bushehr is one of the most valuable and rarest examples of architecture and urbanism in Iran; despite the researches conducted in these areas, there is no comprehensive study on the elements and factors of this historical texture and it is not investigate as it is worthy. In historical cities, various factors have influenced in the shape and appearance of the city and its development pattern (urban development). These factors have all been achieved in order to create a city that service the man and answer the need.

Accordingly the descriptive-analytic research was conducted to answer this question, what factors have been effective in the formation of this different historical context? Authors have done this research with using Library resources and field studies, and also applying historical documentation and imagery. Field studies using direct observation in the historical building of Bushehr texture, presence of researchers in the studied spaces to control the collected data and using observation cards.

The city of Bushehr that located in the southwest of Iran and adjacent to the Persian Gulf Sea has a historical texture. This port, which has a peninsula state, is linked from three sides to the Persian Gulf and one side of it, connect to the land. The early-core of Bushehr's old texture is located in the Northern Cape of the city and consists of four old neighborhoods (Behbahani, Shanbedi, Dehdashti and Kuti). Several factors have been influenced in the formation of houses in old texture of Bushehr; including the climatic and environmental, cultural, economic, and security factors. The old texture of Bushehr has a valuable architectural structure of the Afsharyeh period on the coast of the Persian Gulf. This historical texture has unique features due to the different urban structure and architectural in the Qajar period. In terms of architecture, a two or three floor buildings with colored glass in Bushehr, proportional to the direction of the wind, especially in hot seasons, wind and air conduction is an unprecedented example of Iranian initiative in the South Iranian architecture. In this study, the factors that have been effect on the structur of city have been divided into five main characteristics; each of these factors has influenced the formation of the city by utilizing different ways. These factors are unique in every region, and their origin is also referring to the vernacularism.

Finally the study of the content that discussed in this study has shown that the historical texture of Bushehr city is one of the most valuable and unique examples of Iranian cities. A series of factors and indicators have led to the creation of different urban textures. A set of environmental, cultural, social, political, regional, economic and aesthetic factors has led to the formation of different historical texture of Bushehr, compared to other cities of Iran.

Keywords: Historical Texture of Bushehr, Climate, Vernacular, Architecture and Urbanism.

¹ DOI: 10.22051/jjh.2019.27769.1437

² Instructor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Persian Gulf University, Bushehr, Iran.

³ m.amir.kakizadeh@pgu.ac.ir

³ Master of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundishapur University of Technology, Dezful, Iran.

⁴ nedanaseri90@yahoo.com

⁴ Instructor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Persian Gulf University, Bushehr, Iran

(Corresponding Author). hozabhr.dabbagh@pgu.ac.ir